

“el-Hakk” Kavramının Kur’ân’daki Dinî-Ahlâkî İçeriğinin Tahlili

İlhami GÜLER

Doç. Dr., Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

Religio-Ethical Analysis of the term ‘Hakk’ as occurred in the Holy Qur’an. This paper deals with etymological and semantical structure of the term ‘Hakk’ as we observe in the Holy Qur’an and tackles its meaning levels. The term ‘Hakk’ and its derivatives have been analysed from the linguistic perspective and accordingly some conclusions have been drawn. When religious propositions in general and ethical ones which contain the term Hakk in particular are investigated, it will be seen that cognitive acts are not independent of and separate from ethical processes. Cognitive process has also an ethical aspect. But this kind of knowledge has not the characteristics of being verified as it is carried out in mathematical and physical sciences. Its being true fairly depends upon one’s activating his faculties critically, having a well educated and good will. What follows from this is that the truth of ethical and religious propositions are not dogmatic, but rather they, within the context of understanding and interpreting, are interpretative ones. Key Words: Hakk (truth), batıl (false), zann (supposition), interpretation, demonstration.

1- Etimoloji ve Semantik Alan

"Hakk" ve türevleri Kur’ân’da fiil, sıfat ve mastar olarak 290 kez geçmektedir. "el-Hakk" Arapça’da mastar olarak ‘haklı olma, uygun olma,

doğru olma, sabitlik, kesinlik, teyit edilmiş olma' gibi anlamlara gelir. Fiilden türetilmiş bir isim veya sıfat olarak da haklı, uygun, doğru, kesin, sahih, hakiki, kusursuz, sağlam, muteber, mevcut, yakın, zorunlu, gerekli, kaçınılmaz, bağlayıcı, münasip ve icap eden anlamlarına gelir.¹

İstilah olarak "el-hakk" genellikle sözleri, akideleri, dinleri, mezhepleri nitelemek için kullanılır, zıddı 'batıl'dır. "Sıdk" sadece önermeleri nitelemek için kullanılır. Zıddı "kizb" (yalan) dır. Aralarında şöyle bir ayırım yapılır: "Hakk"da mutabakatlık 'olgusallık' açısından; 'sıdk'ta ise hüküm açınsındandır. Yani hükmün doğruluğu (sıdk) onun vakiyaya uygun, mutabık olması demektir; hakikati ise, vakiyanın hükme mutabakatıdır.² Sıdkta doğrulama, hükmün vakiyaya mutabık, muvafık ve uygun olup olmadığına bakılarak yapılır. Hakikatte ise tekil olgu veya ilişkinin evrensel olan kanuna veya hükme uygun muvafık, mutabık olup olmadığına bakılarak yapılır. Sıdk genel olarak bütün hükümleri (sözleri) niteler iken; hakk daha ziyade akideleri, dinleri, mezhepleri ve ahlâkî hukukî ilişkileri nitelemek için kullanılır.³ "Hakk"ın karşıtı Kur'ân'da doğru olmayan, saçma, asılsız, değersiz, boş, fasid, bozuk, anlamsız, temelsiz⁴ anlamında 'batıl'; sapma, kaybolma anlamında⁵ 'dalâl' ve doğru sanma, sanı anlamında⁶ 'zann'dır: "Hayır, biz hakkı batılın üstüne atarız da onun beynini parçalar ve derhal canı çıkar..." (21-Enbiya/18), "Zann ise, hakikatten hiçbir şey ifade etmez" (53-Necm/28), "İşte gerçek Rabbiniz Allah budur. Hakktan sonra dalâletten başka ne vardır?" (10-Yunus/32).

Hakikat eğer sözleri, akideleri, dinleri, niteliyorsa veya mezheplerin söylem alanlarında kullanılıyorsa, onu, "Vakiyaya mutabık hüküm" şeklinde gerçek (realite) tanımı olarak sunmak yanlışır. Çünkü, yukarıdaki alanlar tabiata ilişkin gerçeklik alanına ait değil, ahlâk ve metafiziğe ilişkin doğruluk alanına (yani ma'nevî=mana ait) aittir. 'Sıdk' bu muhtevayı (vakiyaya mutabıklık) daha fazla vermektedir. Hakikat veya hakta ise kendi dışında ve üstünde verilmiş hükme uymaktadır. Hükmü, vakiyaya veya ilişkiye giderek test etmenin imkânı yoktur. Bir ilke, postulat veya kanun olarak ortada vardır. Ancak mantıkî-vidcanî delillerle muhatap ilzam edilmeye çalışılır. Hakikatin çoğu zaman insanı hemen ikna eden, inandıran bir yalınlığı ve

1. Cemaleddin Muhammed, İbn Manzûr, *Lisanu'l-Arab*, Beyrut, Tarihsiz, 10/ 49-58; Ebu'l-Hüseyn Ahmed. b. Faris, *Makayisu'l-Luğa*, Kahire, 1260, II/15.
2. Cürcanî, Şerif Ali b. Muhammed, *Kitabu't-Ta'rifât*, Kahire, tarihsiz, s. 89.
3. Bkz. Cürcanî, *Ta'rifât*, s. 89.
4. İbn Manzûr, *Lisanu'l-Arab*, I/227.
5. İbn Manzûr, *a.g.e.*, XI/56.
6. İbn Manzûr, *a.g.e.*, XIII/272.

bedâheti vardır. Bu nedenle, Kur'ân'ın içerdiği önermeler, delilleri açıklanmış ve izah edilmiş anlamında⁷ 'burhan' dır. Bu özellik, İslâmî iman ve ahlâk anlayışını, fideist Hristiyan teolojisinden ayırır. Kur'ân, muhataplarının iddialarını delillendirmelerini ister: "*Deki. doğru söylüyorsanız o halde, delilinizi (burhan) getirin*" (2/111, 21/24, 27/64, 28/75).

'Hakk' kavramının Kur'ân'daki anlam alanı, dinî-ahlâkîdir. Tabiat veya fizik alanı değildir. Yani, bugün adına tabiat bilimleri veya fizikî bilimler dediğimiz alan değildir. Hakk, Kur'ân'da genel olarak Allah'ın ve insanın davranışlarını nitelemek için kullanılır. Cabirî'nin ifade ettiği gibi bu durum, Arap dilinin ve aklının genel yapısıdır. Batı aklı, genel olarak bilgiden ahlâka-dine giderken; Arap aklı, ahlâktan bilgiye gider.⁸ Cahiliyye dönemi ve erken İslâmî dönemde bilgi (ma'rife) denilince akla gelen şey; tabiat olaylarının birbiriyle olan nedensel ilişkisinin keşfedilmesi değildir. Tersine akıl ve ma'rife kavramları daha ziyade –gerek bireysel düzlemde gerekse toplumsal düzlemde olsun– husun-kubuh ve hayır-şerr gibi ahlâkî kavramların arasını ayırmak anlamına gelir.⁹ İlim kavramının Kur'ân ve hadis literatüründeki anlamına bakmak bu gerçeği görmek için kafidir. Bilgi üreten, bilgi vasıtası olan fakültelerin (akl, el-hecâ, fuâd, vicdân, kalp) etimolojik kökenleri daima ahlâkla ilişkilidir.¹⁰ Doğruluk ifade eden lafızların kendileri de daima ahlâk yoğunlukludur: Sahih-galat, sıdk-kizb, hakk-bâtıl, hüdâ-dalâl vs. gibi. Düşünme edimi de Batı'da olduğu gibi tabiat üzerine sebep-netice ilişkisine dayanan bilgi amaçlı bir fiil değil, yine ahlâk yoğunlukludur: 'Tefehhüm, tedebbür, i'tibâr, tafakkuh, taâkkul, taâllum, teemmül', fiillerinin etimolojileri kognitif olsa da, Kur'ân'daki muhtevaları yani nesnelere büyük oranda, imanî (metafizik) ve-ahlâkîdir.¹¹

Kur'ân önermelerinin öncelikle bir tez ve doğru bilgi getirdiği alanlar gayb (metafizik) ve ahlâk alanıdır. Tarih alanı insanların ikna edilmesi için araçsal olarak kullanılır. Geri kalan muhteva ise, indirdiği toplumun somut, sosyal, siyasî, hukukî, ekonomik ve askerî sorunlarına metafizik –ahlâkî ilkelerden kalkarak dinî bir kaygıyla yapılan yerel atıflardır. Peki Kur'ân'da "el-Hakk" terimi neleri nitelemektedir? Önce buna bakalım:

7. İbn Manzûr, *Lisanu'l-Arab*, XIII/476.

8. M. Abid, Cabirî, *Tekvînu'l-akli'l-arabî*, Beyrut 1991, s. 30.

9. Bkz. Cabirî, *Tekvîn*, s. 29-33.

10. Cabirî, *a.g.e.*, s. 31.

11. Cabirî, *a.g.e.*, s. 31.

2- Dinî-Ahlâkî Anlam Alanı

a- Allah ve Sıfatı Olarak "Hakk"

Allah; olması gereken, gerçek, sabit, mevcut ve zorunlu anlamında 'el-Hakk'dır. O ne bir mit, ne de Feurbach'ın ve Freud'un iddia ettiği gibi insanın yarattığı bir "illizyon"dur.¹² Varlığı algı aklarıımıza (beş duyu) verilmiş değildir. Ama mevcudiyeti (mahiyeti değil) mantığımızı (sebeplilik) uygundur. Kendi varlığımızda ve ufuklarda (dışarıda) varlığını zorunlu kılan bir çok neden (âyât) vardır (41/53). Tabiattaki bu işaretler o kadar Allah'ın varlığına delalet eder ki, Kur'ân Allah için O, apaçık bir hakikattir (24/25) hükmünü verir. Hakk olan sadece Allah'tır. Arapların ilah diye çağırdukları putlar ise batıldır (22/61, 31/29). Tabiatın ve kanunlarının varlığı Allah'ın 'Hakk' oluşuna bağlıdır (22 /5-6). Varlıklarını O'ndan alırlar. Hiçliğin saf boşluğu yerine bir varlık zenginliğinin mevcudiyetinin nedeni budur. Sonuç olarak "el-Hakk", Allah'ın kendisi, ismi ve sıfatıdır.

Burada Allah'ın ismi ve sıfatı anlamında "el-Hakk", ontolojik bir içerik kazanır. Ancak, varlığı insanın beş duyusu ve algı aklarıyla algılanan bir mahiyet değildir. İnsanın ahlâkî (imânî) varoluşuyla sezebileceği, idrak edebileceği bir varlıktır.

b- Allah'ın Fülllerinin Niteliği

Nietzsche'nin iddia ettiği gibi varoluş amaçsız, gayesiz "bir ebedî dönüş"¹³ veya nihilist varoluşçular'ın (A.Camu, J.P. Sartre) söyledikleri gibi saçma ve absürd¹⁴ değildir. İnsan da bu varoluşun içinde bir 'abes' varlık (23/115) veya 'başı boş bırakılmış' (76/36) bir canlı değildir. Allah, varlığı 'hakk' olarak yarattığı gibi; onun oluşumunu (tekevvün) da "hakk" olarak sürdürmektedir. "Eğer hakk onların dediği gibi olsaydı, gökler ve yer içindekilerle beraber yıkılır giderdi" (23-Mü'minun/71). Kur'ân'da Allah'ın ilk işi olarak yaratma 'hakk' ile nitelenir (6/73, 14/19, 30/8). Allah varoluşu (el-emr) hakk ile yönettiği (tedbir) gibi, özgür iradeli varlıklar olan insanlarla olan ahlâkî ilişkisinin niteliği de "hakk"dır: "O, bir topluluğu doğru yola iletti, bir topluluğa da sapıklık 'müstahak' oldu. Çünkü onlar, şeytanları Allah'tan başka dostlar tuttular ve kendilerinin de doğru yolda olduklarını sanırlar" (7-Araf/30). "Böylece Rabbi'nin yoldan çıkanlar için söylediği: 'Onlar inanmazlar' sözü gerçekleşti (hakikat)" (10-Yunus/33).

12. *The Encyclopedia of Philosophy*, London 1967, III/191; Sigmund Freud, *Bir Yanılsamanın Geleceği*, (çev.: H. Zafer Kars), İst. 1985, s. 39 vd.

13. Hüseyin, Aydın, *Metafizikçi olarak Nietzsche*, Bursa 1984, s. 40.

14. J. Paul, Sartre, *Varoluşçuluk*, (çev.: A. Bezirci), İst. 1985, s. 63.

"Allah sözleriyle hakkı gerçekleştirmek ve kafirlerin ardını kesmek istiyordu ki, suçlular istemese de hakkı gerçekleştirsin, batılı da ortadan kaldırsın" (8-Enfal/7-8). "Allah hakk ile (bi'l-hakk) hükmeder, ondan başka çağırdıkları tanrılar ise hiçbir şeye hükmedemezler" (40-Mümin/20).

c- Risalet, Kur'ân, İslâm ve Din'in Niteliği

Öncelikle, Kur'ân ayetlerinin Allah'a aidiyeti ve Hz. Muhammed'in Peygamber oluşu "hakk"tır (2/252). Bütün Resuller Rablerinden hakkı getirmişlerdir (7/43). Hz. Muhammed de hakk ile (bi'l-hak) müjdeleyici ve uyarıcı olarak gönderilmiştir (2/119). Allah ayetlerinde hakkı söyleyerek insanları doğru yola iletir (33/4). Allah'ın Kur'ân'da Hz. Adem'den Hz. Muhammed'e kadar peygamberler aracılığı ile hatırlattığı evrensel dininin (İslâm'ın) bir özelliği de hakikat dini oluşudur. (dinu'l-hakk 9/29, 33; 48/28).

Hamdi Yazır, İslâm'ın "hakk" dini olduğunu yani 'hakk'ın diğer dinlerde olduğu gibi İslâm'ın dogmatik, önyargılı bir niteliği değil; peşinde olduğu şey olduğunu ayette geçen 'dinu'l-hakk' ibaresinden şöyle türetmektedir: 'Şayan-ı dikkattir ki, ayette "dine'l-hakk = hak dini" buyrulmuştur. Bu ise, "ed-dînu'l-hakk=hak din" tabirinden daha kuvvetlidir. 'Hak dini' unvanı, hak dinin künhünü ve mahiyetini gösteren bir hadd-i tam (tam bir tanım) demek olup , İslâm'ın vâsf-ı hassı (özel niteliği) bulunan 'hakperestlik' esasına bir tenbih olduğu gibi; ahkâm ve makâsıd-ı hukukiyeyi din ve diyanetin a'zâm-ı makâsıdı olarak tanıtan hukukullah, hukuk ve menafi-i ammenin menbası (kaynağı) ve damanı (garantisi), hukuk-i ibadullahın emaneti olarak -herkesin ve hatta her şeyin lehine ve aleyhine bir takım hukukun bulunduğunu beyan ile- hakkın hakimiyetini ve hukukun kudsiyetini ilan ve icab-ı hakka göre hukuk ve vezâifin tayin ve temyizi usullerini emr ve ilan eden ahkâmının hukukî haysiyyetine bilhassa bir tenbihtir"¹⁵

Hal böyle iken, daha sonraları özellikle Şîâ, Mutasavvıfa ile birlikte Batınî ve İsrakî akımlar, İslâm'dan önceki Hermetik felsefelerden etkilenen irrasyonel görüş ve felsefelerini "hakikat"; Kur'ân'ın ortaya koyduğu hakikatleri de "şeriat" ve "zahir" olarak isimlendirdiler.¹⁶ Böyle bir görüşün hiçbir Kur'ânî temeli yoktur. Sufilerin 'şatahat', keşf ve ilhamlarının Allah'ın ortaya koyduğu 'hakikat'ler ile bir ilişkisi yoktur. Bunların ne bir yaygın objektifliği (inter-subjektivite) ne de ahlâkî-mantikî zorlayıcılığı vardır.

15. Yazır, Muhammed Hamdi, *Hak Dini Kur'ân Dili*, İstanbul, tsz., IV/2505.

16. Cabirî, *Tekvinu'l-akli'l-arabî*, s. 190.

d- Kıyamet, Dirilme ve Ahiret Hayatı

Her şeyden önce, kıyametin (es-sâ'at) diğer bir ismi "el-hâkkat = mutlak gerçekleşecek olan"dır (69/1-3). Hesap gününün ismi "yevmu'l-hakk" (78/39) dır. Allah'ın insanlara vaad ettiği cennet ve cehennem "hakk"tır (35/5, 31/33, 10/55). Yani mutlaka gerçekleşecektir. "... Allah'ın va'di hakıtır ve kıyamette şüphe yoktur" (45-Casiye/32).

e- Ahlâkî Davranışın Niteliği

Öncelikle, adaletin kurumsal kuvvet (devlet) tarafından tenfiz edilmesi anlamına gelen "hukuk"un ('kanun' değil) 'hakk'ın çoğulu olduğunu hatırlamak gerekir. Birkaç örnek vermek gerekirse, insanlar ancak (hakk ile) öldürülür (17/33). Ad kavmi yeryüzünde "hakk"sız yere büyülenmişlerdir (41/15). Yahudiler, "hakk"sız yere Peygamberlerini öldürmüşlerdir (2/61). Kadınlar, Hz Yusuf'un lehine doğru şahitlik yapınca, kralın karısı: "işte şimdi hakk yerini buldu dedi" (12/51). Onlar (Mekkeli Müslümanlar) sırf: "Rabbimiz Allah'tır" dedikleri için "haksız yere" yurtlarından çıkarılmışlardır" (22/40).

3- "el-Hakk" ın Epistemolojik Hakikati

a- Hakikat ve Vakıa (Realite) Hükümleri

Kur'ân'ın söylemine dikkat edilirse, üzerinde durduğu alanın genel olarak metafizik, beşerî, ve sosyal alan olduğu görülür. Beşerî ve sosyal alan Kur'ân'daki sosyal ahlâk ve hukuka tekabül eder. Kur'ân, geçmişten ve kendi indiği dönemdeki olgusal gerçekliklerden de bahseder. İster fizikî olsun, isterse beşerî-toplumsal olsun, bu atıfların yöneldiği amaç yine dinî, ahlâkî ve hukukîdir. Örneğin, Kur'ân'ın nazil olduğu dönemde vuku bulmuş bir savaştan söz eder. Fakat, amacı bir tarihçinin hedeflediği gibi bu olayı bütün detaylarıyla gelecek nesillere olgusal bir bilgi olarak aktarmak değildir. Bu savaşa ilişkin cümlelerin içeriği, savaşın ahlâkî niteliği, savaşa katılanların haklılığı ve haksızlığıdır. Bu değerlendirme ise vakıaya ait bir bilgi verme saiki ile değil; olması gerekene ait manevî (ahlâkî-dinî) bir bilgi verme kastı ile yapılmıştır. Özetle, Kur'ân'ın söz konusu ettiği iddialar, o gün olup bitenlerden bahsettiği bazı atıflar dışında çoğunlukla 'kar beyazdır' önermesinde (iddiasında) olduğu gibi dış gerçekliğine giderek 'uygunluğu' test edebileceğimiz vakıaya ait önermeler değildir.

b- Kur'ân Önergelerinin Olgusallığı-Mantıksallığı

Kur'ân'ın söz konusu ettiği önergelerin bir kısmı nesnesi dışarıda 'var' olmayan, yani beş duyuya kendini vermemiş önergelerdir. Örneğin: Allah

vardır. Ahiret olacaktır. Cinler vardır. Şeytan vardır ... gibi metafizik önermelerdir. Diğer bir kısmı, tarih alanına ait olup, tarih araştırmalarıyla doğruluğunu mutlak olarak test edemeyeceğimiz önermelerdir. Örneğin: Hz. Yusuf kıssası, Hz. Adem kıssası, Mağara arkadaşları vs. kıssaları gibi. Hatta anlatılan bu kıssaların bütün unsurlarının aynıyla gerçekleşmiş olaylar mı; yoksa, Kur'ân'ın indiği anda halk muhayyilesinde bulunan şekliyle bir kısmı mitik, bir kısmı da olgusal gerçekliğe sahip 'hikayeler' mi olduğu tartışmalıdır.¹⁷ -Kur'ân'daki önermelerin önemli bir kısmı da ahlâk ve hukuk alanına ait (muamelât) hükümlerdir: Faiz haramdır, domuz eti haramdır, zihar yapmak haramdır, adil olun, çalmayın, adam öldürmeyin, başkalarına haksız yere saldırmayın, namaz kılın, zekât verin, haccedin, oruç tutun, mirası aranızda ikili-birli paylaşın... gibi. Geri kalan bir kısmı da, o dönemde Hz. Muhammed ve arkadaşlarının muhatap gruplarla (Müşrikler, Yahudiler, Hristiyanlar) girdiği siyasî mücadeleyi değerlendiren ("kafirler... dediler", "onlara de ki...") önermeleridir. Dikkat edilirse, bu önerme gruplarının büyük bir bölümü, olgusal gerçekliğe uygunluğu hemen test edilebilecek, fizikî gerçekliği niteleyen önermeler değil; doğruluğu mantık – muhakeme ve sağduyu-vicdan ile kavranacak ahlakî önermelerdir. 'Algılanan' şeyleri nitelemekten çok, 'olması- veya olmaması gerekeni' bize bildiriyor.

c- Vahyin İddiaları veya Önergeleri Karşısında İnsanların Takındığı Farklı İki Tutum

Vahyin başlangıcından sonuna hatta günümüze kadar vahyin bildirdiği muhtevaya muttali olan insanlar başlıca iki tutum ve tavır almışlardır. Bir grup bunları kabul etmiş, diğer bir grup ise reddetmiştir. Vahyin indiği dönemde mümin ve Müslüman olanlar bu bilgileri, iddiaları kabul etmiş; müşrik ve Ehl-i Kitab olanlar ise reddetmiştir (kafirler).

Peki bu tarihsel göreceliliğin nedeni nedir? Güneşin yarın yine doğacağına, ateşin yakıcılığına, bulutların yağmur taşıyıcısı olduğuna.... vs. inanan ve bu hususlarda birleşen bu insanlar, Kur'ân'ın "Allah birdir", "Ahiret olacaktır" gibi önermeleri karşısında neden ihtilafa düşmüşlerdir? Bizce bunun başlıca iki sebebi olabilir: Birincisi, bu insanların bilgi aktarımını askıya almaları ve kalabalığa uymaları (taklit);

17. Dr. Muhammed Ahmed, Halefullah, *el-Fennu'l-kasasiyyu fi'l-Kur'ân*, Kahire, 1973, Ayrıca bkz. N. Hamid, Ebû Zeyd, "İşkaliyyetü't-te'vili'l-Kur'ân kadimen ve hadisen", *İslâmî Araştırmalar*, cilt IX, sayı: 1-4, s. 1 vd; Hikmet Zeyveli, "Kur'ân Kıssaları", *İslâmî Araştırmalar*, cilt IX, sayı: 1-4, s. 177 vd.

ikincisi ise, çıkar ilişkileri ve bencillikleri, bir başka ifade ile ahlâksızlıklarıdır.¹⁸

d- "el-Hakk"ın Yorumsallığı

Kur'ân'ın söz konusu ettiği ahlâkî değerler (adalet-zulüm, hayır-şer, ma'ruf-munker, tayyibat-habais, salih amel-amel-i sey्यie vs.) aklını toplumun değer yargılarına teslim etmeyen (taklit), içgüdüleriyle (heva) karıştırmayan; bilgi aktlarını (beş duyu ve akıl-kalp) etkin ve yaratıcı bir şekilde kullanma iradesini veya meziyetini gösteren her insan tarafından, yaşanan her tekil ilişkide veya durumda bireysel muhakeme, anlama ve yorumla görülecek değerlerdir. Çünkü, Allah insanı yarattığı anda bu kabiliyeti ona vermiştir (91/8-9).

Kur'ân'da az sayıdaki toplumsal teşrîf, temeli bu değerlere dayanan fakat, o andaki toplumsal gerçekliği de dikkate alan (esbâb-ı nüzûl, makâsıd, hikmet, maslahat) bir belirlemedir. Fıkıh usûlü ve furu-i fıkıh bu gerçeği anlayarak toplumsal teşrîfi tedvin döneminde geliştirmiş ve yorumlamıştır. Toplumsal yapı dinamik olduğu için, yapılması gereken, içtihat yoluyla fıkıh usûlü ve fikhî geliştirerek toplumsal sorunları "hakîkî" bir şekilde çözmektir. Bu sorunların çözümü, Kur'ân'ın ortaya koyduğu ve sonuç olarak da mantıkî ilkelerden oluşan dünya görüşüne uygun olacaktır. Yalnız toplumsal sorunlar (siyasî, hukukî, iktisadî) karmaşık olduğu için, yoğun bir düşünce faaliyetini zorunlu kılar. Bu alanlarda üretilen bilginin "İslâmî"liği veya "hakîkî"liği, yukarda belirttiğimiz Kur'ân'ın dünya görüşüne ters düşmemesi, doğru olması, maslahata mebni olması, mefsedetî defetmesidir.

Fakat şunu unutmamalıyız ki, maslahat ve mefsedet dediğimiz şeyler, son tahlilde, -Kur'ân'ın ve önceki kutsal kitapların ilan ettiği ve bugün de "insan hakları" olarak nitelenen kuralların bir kısmı hariç, büyük bir bölümüne ters düşmemek şartıyla- toplumdan topluma çağdan çağa nisbî değişiklikler gösterir. Bu alanlarda üretilen çözümlere birer "cevher" olarak "İslâm" denemez. Bunlar ancak birer "araz" olarak "İslâmî" diye nitelenebilir. Bu alan ayrıca yorumsaldır. Bu alanlarda tarih sürekli içtihat-icma süreciyle yürür.

18. Geniş bilgi için bkz. Kur'ân'da "küfr"ün nankörlük ve ahlaksızlık, imanın ise şükür anlamında kullanımları için Toshihiko Izutsu, *Kur'ân'da Ahlâkî ve Dinî Kavramlar* (çev.: S. Ayaz), İst. 1983, s. 165 vd. Bu iki tutumun geniş bir tahlili için bkz. Doç.Dr. İlhami Güler, "İnanmanın ve İnkârın Ahlâki-Kognitif Temelleri", *İslâmiyât*, cilt I, sayı:1, s. 2 vd.

4- Sonuç

Sonuç olarak, Kur'ânî bakış açısından bilgi aktarı ahlâkî süreçlerden ayrı ve bağımsız değildir. Bilgi süreci aynı zamanda ahlâkî bir süreçtir. Fakat bu bilgilerin matematik ve fizik bilgilerde olduğu gibi "ispat" edilebilme imkânı yoktur. Olabildiğince doğru olmasının (hakikat olmasının) şartı, insanın bilgi aktarını aktif olarak, eleştirel bir şekilde kullanması, eğitilmiş bir iradeye sahip olması, iyi niyetli olmasıdır. Bunun akabinde Allah da insana hakikati görmesi için yardım edecektir:

"Bizim uğrumuzda gayret gösterenleri (doğru) yollarımıza iletacağız, ve Allah iyi davrananlarla beraberdir" (29-Ankebut/69).

"Ey inananlar, Allah'a saygılı olursanız, O size iyiyi kötüden ayıracak bir anlayış verir..." (8-Enfal/29).

"Allah kimin gönlünü İslâm'a açmışsa, o Rabbi katından bir ışıık üzere olmaz mı?" (39-Zümer/22).